

Hoe solidair is de Nederlander nog?

Inleiding

Een krantenberichtje in *Het Parool* van 15 september 2004: 'Drie scholieren hebben gistermiddag een Zandvoortse MS-patiënte gered die met haar haperende scootmobiel was gestrand op een spoorwegovergang. Op het moment dat de spoorbomen dicht gingen, pakten de drie de vrouw mét scootmobiel en al op en brachten haar in veiligheid. Dertig seconden later kwam de trein voorbij.'

Een tweede berichtje is afkomstig uit *NRC Handelsblad* van 12 mei 2004: 'Een Nederlandse 53-jarige vrouw heeft haar halve lever afgestaan aan haar doodzieke broer die zou sterven als hij geen nieuwe lever kreeg. Het was de eerste succesvolle levertransplantatie met een levende donor in Nederland. (...) Levertransplantatie waarbij een levende donor een deel van zijn lever afstaat is mogelijk doordat een lever een goed regeneratievermogen heeft en weer aangroeit tot zijn oorspronkelijke omvang. Dat gebeurt zowel in de donor als in de ontvanger. De donor loopt een risico van 1 op 100 om door de ingreep te overlijden.'

Temidden van de talloze krantenberichten over moord en doodslag, criminele afrekeningen, fraude in de bouw en in het HBO, zwart werk en belastingontduiking, boekhoudschandalen bij grote ondernemingen, zelfverrijking in de top van het bedrijfsleven en kwetsende spreekwoorden bij voetbalwedstrijden, steken deze twee voorbeelden van solidair gedrag nogal karig af. Wat kunnen we hieruit concluderen? Als men de berichtgeving in de kranten als maatgevend beschouwt voor de ontwikkelingen in de samenleving, dan kan men gemakkelijk tot de conclusie

komen dat het slecht is gesteld met de solidariteit in Nederland. Men zou echter ook het omgekeerde kunnen concluderen: solidair gedrag is nog altijd zo vanzelfsprekend en zo weinig opzienbarend, dat kranten er daarom geen aandacht aan besteden. Het moet dus wel om een heel speciale vorm van solidair gedrag gaan – hetzij vanwege de consequentie (het redden van een leven in het eerste bericht), hetzij van de handeling zelf (het afstaan van een orgaan in het tweede) – wil dit de krant halen.

De meeste mensen lijken de mening toegedaan dat de eerste interpretatie de juiste is: het gaat bergafwaarts met de solidariteit in ons land. Vaak wordt dit in verband gebracht met de zgn. individualiseringstrend: mensen zouden steeds meer gericht zijn op hun eigen belang en steeds minder op het belang van anderen of op het algemeen belang. Het staat echter nog te bezien of deze opvatting ook overeenkomt met de feitelijke ontwikkelingen. In dit hoofdstuk doe ik een poging de ontwikkeling van de solidariteit in Nederland in de afgelopen decennia in kaart te brengen.

Ik zal me hierbij beperken tot uitingen van solidair gedrag. Hiermee bedoel ik iedere vorm van gedrag die bewust aan anderen ten goede komt, zonder dat hier onmiddellijk een tegenprestatie van de ander tegenoverstaat. Daarmee sluit ik overigens niet uit dat solidair gedrag ook aan de handelende persoon zelf ten goede komt. Solidair gedrag is dus niet per se altruïstisch gedrag. Maar een zuivere markttransactie, waarbij de een iets doet in ruil voor een directe tegenprestatie van de ander, beschouw ik niet als solidair gedrag.

Dat ik me in dit hoofdstuk beperk tot solidaire handelingen, betekent dat ik geen aandacht zal besteden aan de motieven voor dit gedrag. Kort door de bocht geformuleerd interesseert het mij niet *waarom* iemand zich solidair gedraagt. Of iemand solidair is vanwege zijn of haar geloofsovertuiging of omdat hij of zij denkt er status en aanzien aan te ontleen, blijft buiten beschouwing. Of het

solidaire gedrag als een zware opoffering wordt ervaren of de handelende persoon juist vreugde bezorgt, doet er evenmin toe. Het is dus heel wel mogelijk dat gedrag dat hier als solidair wordt aangemerkt, door de gevende persoon in kwestie niet als een uiting van solidariteit wordt beschouwd.

Hiermee wil ik niet suggereren dat de opvattingen over en de beleving van solidariteit niet van belang zouden zijn. Zij kunnen immers een belangrijke stimulans vormen voor solidair gedrag. Maar de maatschappelijke betekenis van solidariteit wordt in de eerste plaats bepaald door de bereidheid van mensen om zich ook daadwerkelijk solidair te gedragen. Aan mooie woorden en goede intenties heeft men uiteindelijk niets als deze niet hun neerslag vinden in het feitelijke gedrag. Om het ietwat gechargeerd te stellen: de samenleving heeft meer baat bij iemand die zich solidair gedraagt omdat hij erg gevoelig is voor de achting en waardering van anderen dan bij iemand die voortdurend zijn gevoelens van solidariteit met anderen uitspreekt, maar deze nooit in daden omzet.

Vier soorten solidariteit

Alvorens na te gaan hoe het gesteld is met het solidaire gedrag van de Nederlander, is het nodig kort stil te staan bij de vraag wat solidariteit is en welke gevolgen individualisering in theorie voor de solidariteit zou kunnen hebben.

De kortste definitie van solidariteit is *positieve lotsverbondenheid*: het lot van de een hangt in positieve zin samen met het gedrag van de ander. Iemand is solidair als diens gedrag ten goede komt aan een ander.

Solidair gedrag kan uiteenlopende vormen aannemen. Het is verhelderend om twee dimensies van solidariteit te onderscheiden, die resulteren in vier verschillende soorten

solidariteit. Allereerst kan men onderscheid maken tussen vrijwillige en verplichte solidariteit. Vrijwillige solidariteit betracht men omdat men er zelf voor kiest, verplichte solidariteit wordt opgelegd door de overheid of eventueel door andere instanties, zoals de sociale partners. Het onderscheid tussen vrijwillige en verplichte solidariteit komt ruwweg overeen met het onderscheid dat Verstraeten in zijn bijdrage aan deze bundel maakt tussen solidariteit uit liefde en solidariteit uit rechtvaardigheid.

Hiernaast kan men onderscheid maken tussen eenzijdige en tweezijdige solidariteit. Eenzijdige solidariteit houdt in dat men iets voor een ander doet, zonder dat men verwacht dat de ander daar ooit iets voor terug doet of dat men er zelf beter van wordt. Tweezijdige solidariteit is gebaseerd op welbegrepen eigenbelang. Iemand is solidair met een ander in de verwachting dat de ander solidair is met hem. Verstraeten beperkt zich in zijn bijdrage voornamelijk tot eenzijdige solidariteit. De mogelijkheid dat solidair gedrag ook uit eigenbelang kan voortkomen, komt in zijn beschouwing niet aan de orde. Aangezien in mijn bijdrage niet de intenties maar de resultaten van solidair gedrag centraal staan, is het evenwel van belang ook deze vorm van solidariteit in ogenschouw te nemen.

Een paar concrete voorbeelden kunnen het onderscheid langs de twee dimensies verhelderen (zie onderstaand schema).

Schema: vier soorten solidariteit

	Eenzijdig	Tweezijdig
Vrijwillig	Zorg voor kinderen Vrijwilligerswerk Giften aan 'goede doelen' Bloeddonatie Orgaandonatie	Particuliere verzekeringen
Verplicht	Sociale voorzieningen Ontwikkelingshulp Asielverlening	Werknemersverzekeringen

Vrijwillige eenzijdige solidariteit zou men de zuiverste vorm van solidariteit kunnen noemen. Het gaat bijvoorbeeld om de zorg die ouders aan hun kinderen besteden, maar ook om de aalmoes die je geeft aan een bedelaar, de gift die je doet aan een liefdadige instelling of het bloed dat je afstaat ten behoeve van anonieme derden.

Het bekendste voorbeeld van vrijwillige tweezijdige solidariteit zijn particuliere verzekeringen. Wie premie betaalt voor een brandverzekering is solidair met de ongelukkigen van wie het huis afbrandt, maar daar liggen geen warme gevoelens voor die ander aan ten grondslag. Je doet dit louter uit eigenbelang: omdat je ervan verzekerd wilt zijn dat je zelf een uitkering ontvangt als jouw huis onverhoopt zou afbranden.

Verplichte eenzijdige solidariteit komen we vooral tegen in de sfeer van de sociale zekerheid. Wie een goede baan en een hoog inkomen heeft en belasting betaalt waarmee aan minder bevoorrechten een bijstandsuitkering wordt uitgekeerd, zal daarvan zelf waarschijnlijk nooit profiteren. Ook belastingafdrachten ten behoeve van ontwikkelingshulp of de opvang van asielzoekers kunnen als voorbeeld van verplichte eenzijdige solidariteit worden beschouwd.

De werknemersverzekeringen (w w , w a o) kunnen in de rubriek van de verplichte tweezijdige solidariteit worden ondergebracht. Het betalen van de premie voor de verplichte werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsverzekering is in het algemeen in het eigen belang, omdat iedereen de kans loopt er ooit zelf een beroep op te zullen doen. Overigens bevatten deze sociale verzekeringen ook elementen van eenzijdige solidariteit, doordat mensen met een klein risico dezelfde premie betalen als mensen met een hoog risico.

Individualisering en solidariteit

Vaak wordt gesteld dat de individualiseringstrend gepaard gaat met een afname van de solidariteit in de samenleving. Nu is individualisering net zo'n multi-interpretabel begrip als solidariteit, zodat het niet eenvoudig is in zijn algemeenheid aan te geven wat de relatie tussen beide is.

In de studie *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw* onderscheiden de Nijmeegse sociologen Jan Peters en Peer Scheepers (2000) vijf betekenis- en van het begrip individualisering,¹ namelijk:

1. de-institutionalisering, ofwel een verzwakking van de binding van individuen aan traditionele instituties als de kerken, het gezin, politieke partijen en vakbonden;
2. de-traditionalisering, ofwel een afname van de steun voor traditionele opvattingen en waarden;
3. privatisering, ofwel een afnemende betekenis van sociale collectiviteiten voor de opvattingen en waarden van individuen;
4. fragmentering, ofwel een afname van de onderlinge samenhang tussen de opvattingen en waarden van individuen op verschillende levensgebieden; en
5. heterogenisering, ofwel een toename van de verschillen in opvattingen tussen individuen.

Voor elk van deze mogelijke interpretaties van individualisering kan men nagaan welke gevolgen zij (kunnen) hebben voor de verschillende vormen van solidariteit.

Als individualisering betekent dat de band van mensen met traditionele instituties als gezin, buurt en kerk losser wordt (*de-institutionalisering*), kan men verwachten dat vooral de vrijwillige solidariteit met de directe omgeving onder druk komt te staan. Mensen zouden dan minder bereid zijn tijd en aandacht te geven aan gezin en familie, aan vrienden en buurtgenoten. Het is echter heel wel denkbaar dat deze minder sterke band met traditionele verbanden

gepaard gaat met een grotere betrokkenheid bij nieuwe of grotere verbanden, bijvoorbeeld de nationale of zelfs de mondiale gemeenschap. Er zou dan vooral sprake zijn van een verschuiving in de reikwijdte van de solidariteit van lokale naar nationale of bovennationale gemeenschappen.

Individualisering in de betekenis van *de-traditionalisering* kan tot gevolg hebben dat traditionele waarden waarin de medeburgers of de gemeenschap centraal staan, zoals naastenliefde en solidariteit, plaats maken voor gerichtheid op het *eigen belang*. Dit zal leiden tot een vermindering van eenzijdige solidariteit, waarvan men zelf geen voordeel ondervindt, maar het hoeft niet van invloed te zijn op tweezijdige solidariteit, die op het eigen belang berust. Het is zelfs denkbaar dat die tweezijdige solidariteit toeneemt.

Individualisering als *privatisering* houdt in dat de opvattingen en waarden van mensen minder worden bepaald door het collectief waarvan zij deel uitmaken (gezin, kerk) en meer een eigen keuze worden. Als solidariteit met de medemens – naastenliefde, zo men wil – een van die waarden is die niet meer vanzelfsprekend van generatie op generatie worden overgedragen, dan zou dit kunnen leiden tot het geleidelijk afkalven van de solidariteit. Naar verwachting zou zich dit het eerste voordoen bij de jongere generaties en zich geleidelijk over de gehele bevolking verspreiden. Te verwachten valt dat dit vooral de vrijwillige eenzijdige solidariteit treft, maar op termijn ook de verplichte eenzijdige solidariteit, en veel minder de tweezijdige vormen van solidariteit.

Individualisering in de zin van *fragmentering* van opvattingen en waarden heeft geen directe gevolgen voor de (bereidheid tot) solidariteit. Wel kan ze betekenen dat solidair gedrag van individuen minder voorspelbaar wordt, doordat waarden en gedragingen van mensen minder dan vroeger een samenhangend geheel vormen.

Tot slot kan individualisering inhouden dat de samenleving *heterogener* of pluriformer wordt. Dit kan twee ef-

fecten hebben. Enerzijds kan het ertoe leiden dat mensen zich minder in anderen herkennen en de ander minder snel als lid van dezelfde gemeenschap beschouwen. Dit zou met name eenzijdige solidariteit die berust op een gevoel van verbondenheid met de gemeenschap – zowel vrijwillige als verplichte vormen – onder druk kunnen zetten. Anderzijds kan een grotere pluriformiteit binnen de eigen gemeenschap ook de scheidslijnen met andere gemeenschappen doen vervagen, doordat de verschillen binnen gemeenschappen groter worden dan die tussen gemeenschappen. Dit zou kunnen bijdragen aan een bredere solidariteit en minder strikte grenzen tussen degenen met wie men wel en met wie men niet solidair is. De intensiteit van de solidariteit neemt dan wellicht af, maar de reikwijdte wordt groter.

Uit dit overzichtje blijkt dat de gevolgen van individualisering voor solidariteit minder eenduidig zijn dan vaak wordt gedacht. Niettemin tekent zich een algemeen beeld af, niet zozeer van vermindering van solidariteit als wel van een verschuiving in de aard van de solidariteit van eenzijdige en lokale solidariteit naar tweezijdige en (boven-)nationale solidariteit.

De ontwikkeling van de solidariteit in Nederland

Hoe is het nu werkelijk gesteld met de solidariteit in Nederland? Een paar cijfers kunnen de actuele situatie schetsen. Jaarlijks staan zo'n 200 Nederlanders bij leven een nier af. Daarnaast is een half miljoen mensen bloeddonor en hebben 2,5 miljoen mensen een verklaring getekend waarin zij hun organen na hun dood beschikbaar stellen. 3,7 miljoen mensen verrichten mantelzorg, van wie 2,4 miljoen meer dan acht uur per week en/of meer dan drie maanden. Tussen de vijf en zeven miljoen mensen doen wel eens vrijwilligerswerk. En daarnaast zijn Nederlanders ook nog vrijgevig: per huishouden wordt per jaar gemiddeld ruim honderd euro aan 'goede doelen' geschonken.

Het is echter lastig deze cijfers te interpreteren. Moeten we de nadruk leggen op de grote aantallen mensen die op een of andere wijze concreet inhoud geven aan het begrip solidariteit? Of moeten we ons vooral zorgen maken over de nog veel grotere aantallen die zich niet op een van deze manieren solidair gedragen?

In feite zegt een momentopname over de omvang van solidair gedrag in Nederland weinig, omdat ze een referentiepunt mist. De cijfers krijgen pas reliëf als ze worden vergeleken met het verleden. Nu is het niet zo eenvoudig om een goed beeld te krijgen van de ontwikkeling van de solidariteit in Nederland, omdat lang niet alle vormen van solidair gedrag regelmatig worden gemeten. Niettemin is het op basis van beschikbare statistieken wel mogelijk een aantal trends te schetsen. Hierbij zal voor elk van de vier soorten solidariteit, die hiervoor zijn onderscheiden, de ontwikkeling in kaart worden gebracht. De aandacht beperkt zich tot gedragingen waarvoor min of meer objectieve cijfers beschikbaar zijn over een periode van ten minste tien jaar – en zo mogelijk langer. Door een lange periode in oenschouw te nemen wordt voorkomen dat we kleine fluctuaties voor structurele trends of trendbreuken aanzien.²

Vrijwillige eenzijdige solidariteit

Voor vier vormen van vrijwillige eenzijdige solidariteit is het mogelijk de ontwikkeling te schetsen, namelijk de zorg voor kinderen, vrijwilligerswerk, giften aan ‘goede doelen’ en bloeddonatie.

Aangezien het kindertal in Nederland de afgelopen decennia gestaag is teruggelopen, valt te verwachten dat een steeds kleiner deel van de bevolking tijd besteedt aan de verzorging en opvoeding van kinderen. Dit blijkt inderdaad het geval: volgens het tijdsbestedingsonderzoek (ТВО) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) nam in 1975 in een willekeurige week in oktober nog 54

procent van de bevolking van 12 jaar en ouder deel aan kinderverzorging, in 2000 was dit teruggelopen naar 43 procent. Niettemin is het gemiddelde aantal uren dat men per hoofd van de bevolking kinderen verzorgt, licht gestegen, van 2,8 naar 3,2 uur per week. Dit betekent dat per verzorger het aantal uren fors is toegenomen: van 5,2 naar 7,4 uur per week.³ Dit is des te opmerkelijker omdat het grootste deel van de kinderverzorging voor rekening van moeders komt en deze zijn de afgelopen decennia steeds vaker buitenshuis gaan werken. Hoewel zij buiten hun werk gemiddeld steeds minder uren beschikbaar hebben, zijn zij toch meer tijd aan hun kinderen gaan besteden.

Verschillende bronnen over de deelname aan vrijwilligerswerk geven geen eenduidig beeld.⁴ Maar geen van de beschikbare bronnen levert aanwijzingen op dat het vrijwilligerswerk in Nederland structureel afneemt. De deelname aan vrijwilligerswerk lijkt betrekkelijk stabiel. Volgens het tijdbestedingsonderzoek van het SCP neemt één op de vijf Nederlanders deel aan vrijwilligerswerk (21 procent in 1975, 18 procent in 2000), volgens een ander onderzoek van het SCP, Culturele Veranderingen, steeg de deelname van 28 procent in 1993 naar 31 procent in 2002 en volgens het leefsituatieonderzoek van het CBS was zowel in 1983 als in 2002 42 procent van de bevolking actief in vrijwilligerswerk. De verschillen tussen de cijfers hebben zowel te maken met verschillen in de tijdsperiode (bijvoorbeeld deelname in de afgelopen week of in het afgelopen jaar) als met de definitie van vrijwilligerswerk in de diverse onderzoeken.

Ook wat de tijdsbesteding betreft zijn er geen aanwijzingen voor een verminderde inzet in vrijwilligerswerk. Volgens het tijdbestedingsonderzoek van het SCP was een vrijwilliger in 1975 gemiddeld 3,7 uur per week actief en in 2000 4,3 uur.

Behalve in tijd kunnen mensen hun solidariteit ook in geld uitdrukken. Giften aan 'goede doelen' zijn hiervan een voor de hand liggend voorbeeld (over giften aan bekenden, zoals kinderen en vrienden, zijn geen gegevens over een langere periode voorhanden). Ook hier geven verschillende bronnen geen eenduidig beeld. Op grond van gegevens uit het budgetonderzoek van het CBS lijken de uitgaven aan collectes en donaties fors terug te lopen: van gemiddeld 149 euro per huishouden in 1992 naar 107 euro in 2000. Gerelateerd aan het bruto binnenlands product (bbp) is dit een halvering van 0,36 naar 0,18 procent. De giften waarvoor mensen aftrek van de belasting vragen zijn daarentegen gestegen van 324 miljoen euro in 1990 naar 497 miljoen euro in 2000. Als aandeel van het bbp is dit een lichte daling van 0,14 naar 0,12 procent. Tot slot zijn er gegevens beschikbaar van maatschappelijke organisaties zelf,⁵ waaruit blijkt dat de netto fondsenwerving tussen 1991 en 2003 ruimschoots is verdubbeld van 364 tot 779 miljoen euro. Gecorrigeerd voor de groei van het bbp is dit een lichte stijging van 0,15 naar 0,16 procent. Aangezien deze fondsen niet alleen een beroep doen op particulieren maar ook op (overheids)subsidies, hoeven deze cijfers niet per se strijdig te zijn met de eerder genoemde. Niettemin is het lastig een algemene conclusie te trekken over de vrijgevigheid van de Nederlander, al zijn de aanwijzingen wel vrij sterk dat deze geen gelijke tred houdt met de algehele welvaartsontwikkeling.

Tot slot een vorm van giften in natura: bloeddonatie. Zoals reeds opgemerkt zijn er ruim een half miljoen bloeddonors in Nederland. Dat is iets meer dan in 1992. Als percentage van de volwassen bevolking is dit een lichte daling, van 4,4 naar 4,2 procent.

Het voorgaande overziend kan men concluderen dat de mate van vrijwillige eenzijdige solidariteit die de Nederlandse bevolking tot uitdrukking brengt, redelijk stabiel is.

De tijdsbesteding aan kinderverzorging neemt toe, vrijwilligerswerk en bloeddonatie blijven min of meer constant en alleen voor giften aan 'goede doelen' zijn er aanwijzingen voor een (lichte?) afname.

Vrijwillige tweezijdige solidariteit

Onder het kopje vrijwillige tweezijdige solidariteit vallen activiteiten die doorgaans niet als solidair gedrag worden opgemerkt, omdat zij primair uit eigenbelang worden verricht. Het gaat in het bijzonder om verzekeringen (over andere vormen, zoals wederzijdse steun tussen familieleden en vrienden, zijn geen betrouwbare gegevens voorhanden). Toch kan men premiebetaling voor een verzekering wel degelijk als een vorm van solidariteit beschouwen. Voor veel mensen geldt immers dat zij meer voor een verzekering betalen dan zij er ooit voor terugkrijgen. Als voorbeeld kan een brandverzekering dienen: gelukkig branden de meeste huizen niet af, waardoor de vele huizenbezitters die dit niet overkomt betalen voor – en dus solidair zijn met – de pechvogels die wel slachtoffer zijn van een brand. Dat men de verzekering louter uit eigenbelang aangaat, sluit allerminst uit dat de premie die men betaalt vooral aan andere verzekerden ten goede komt.

Nederlanders willen zich graag tegen allerlei risico's indekken en doen dit zelfs in toenemende mate. Zo is het premiebedrag dat zij betalen voor particuliere schadeverzekeringen in een halve eeuw tijd gestegen van 1 procent van het bbp in 1951 naar 3,8 procent in 2001. Dat is meer dan 16 miljard euro per jaar. Bij de particuliere levensverzekeringen is het patroon iets anders. In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog daalden de premiebetalingen hiervoor: van 2,6 procent van het bbp in 1946 naar 1,8 procent in 1978. Een verklaring hiervoor bieden de invoering van de AOW en de geleidelijke opbouw van pensioenrechten in deze periode, waardoor het minder nodig was dat mensen zich particulier verzekerden voor 'de oude dag'. Na 1978 zijn de premies voor levensverzekeringen echter

weer gestaag gegroeid, naar 5,8 procent van het bbp in 2001. Dit duidt erop dat mensen minder vertrouwen hebben gekregen in de inkomenszekerheid die de overheid en de collectieve pensioenregelingen bieden en daarom, in aanvulling hierop, weer meer hun eigen zekerheid zijn gaan regelen. Overigens moet worden opgemerkt dat bij levensverzekeringen slechts in beperkte mate sprake is van solidariteit met anderen. Voor het grootste deel gaat het immers om besparingen die men op een later moment zelf krijgt uitgekeerd (tenzij men voor die tijd overlijdt).

Verplichte eenzijdige solidariteit

Er valt geen scherpe grens te trekken tussen eenzijdige en tweezijdige vormen van verplichte, door de overheid opgelegde solidariteit. Alle sociale verzekeringen zijn een mengvorm van eenzijdige en tweezijdige solidariteit. De term 'verzekering' duidt in het algemeen op tweezijdigheid: wie bijdraagt aan een verzekering kan daarop ook aanspraak maken. De term 'sociale' geeft echter aan dat de verzekering zich onderscheidt van particuliere verzekeringen, niet alleen doordat zij een verplicht karakter heeft, maar ook doordat er geen strikte evenredigheid bestaat tussen de premiebetaling en de aanspraken op een uitkering. Afhankelijk van de vraag of de nadruk meer ligt op het verzekeringskarakter dan wel op het sociale karakter, worden sociale verzekeringen hier tot de tweezijdige dan wel eenzijdige solidariteit gerekend. De bijstand, de volksverzekeringen en de verplichte ziektekostenverzekeringen worden bij de eenzijdige solidariteit ingedeeld, de werknemersverzekeringen bij de tweezijdige solidariteit.

Iedere ingezetene van Nederland kan, als hij of zij niet in de eigen kosten van het bestaan kan voorzien, op een bijstandsuitkering aanspraak maken. Niettemin zijn de kansen om een beroep hierop te doen zeer ongelijk verdeeld. De kans dat iemand met een goed betaalde vaste baan ooit in de bijstand komt, is klein, laat staan dat hij de belasting

die hij voor de financiering van de bijstand heeft afgedragen ooit zal 'terugverdienen'. Op grond hiervan kan men de bijstand als een overwegend eenzijdige vorm van solidariteit beschouwen. Bij de volksverzekeringen, in het bijzonder de AOW, ligt dit wat anders, omdat iedereen die 65 jaar wordt daarop aanspraak maakt. Omdat de AOW-premie inkomensafhankelijk is en de uitkering niet, dragen de hogere inkomensgroepen echter beduidend meer bij aan de AOW dan zij zelf ontvangen, terwijl voor lagere inkomensgroepen het omgekeerde geldt. Dit rechtvaardigt om ook bij de AOW en andere volksverzekeringen de nadruk te leggen op het eenzijdige karakter. Iets soortgelijks geldt voor de verplichte ziektekostenverzekeringen krachtens respectievelijk de ziekenfondswet (ZFW) en de algemene wet bijzondere ziektekosten (AWBZ), die ook beide een inkomensafhankelijke premie kennen.

Hoe hebben deze vormen van verplichte eenzijdige solidariteit zich in de loop van de tijd ontwikkeld? De uitgaven voor de bijstand en de volksverzekeringen stegen aanvankelijk zeer sterk, van 1,8 procent van het bbp direct na de Tweede Wereldoorlog tot 9,7 procent in 1983. Vanaf 1984 is echter fors bezuinigd op de sociale uitkeringen, hetgeen resulteerde in een geleidelijke daling van de uitgaven tot 5,7 procent van het bbp in 2003. Men kan zich natuurlijk afvragen in hoeverre deze daling mag worden geïnterpreteerd als een vermindering van de verplichte solidariteit. Indien de uitgaven teruglopen doordat minder mensen een beroep doen op de sociale zekerheid, duidt dit immers niet op een afname van de solidariteit. Het zou daarom wellicht beter zijn het gemiddelde uitkeringsniveau als maatstaf te nemen. Het is echter niet goed mogelijk hiervan een betrouwbare reeks te construeren.⁶ Veelzeggend is echter dat ook de uitgaven voor de AOW sinds 1982 fors zijn gedaald, van 6,6 naar 4,7 procent van het bbp, hoewel het aandeel 65-plussers in de bevolking gestaag groeit. Dit duidt er op dat de AOW-uitkering steeds verder achterblijft bij de gemiddelde welvaartsontwikkeling.

De uitgaven voor de verplichte ziektekostenverzekeringen lieten tussen 1970 en 1993 ook een gestage groei zien: van 3,5 naar 6,6 procent van het bbp. De laatste tien jaar zijn de uitgaven in procenten van het bbp echter ruwweg gelijk gebleven.⁷

De vormen van solidariteit die tot nog toe besproken zijn betroffen steeds solidariteit met landgenoten (met uitzondering van vrijwilligerswerk voor en donaties aan organisaties die zich inzetten voor internationale hulp, die in het voorgaande niet apart zijn onderscheiden). Er zijn echter twee vormen van verplichte eenzijdige solidariteit die een internationaal karakter hebben. De eerste vorm betreft ontwikkelingshulp. De uitgaven hiervoor stegen sterk van 0,55 procent van het bbp in 1970 naar 1,02 procent in 1982. Daarna zakten zij echter weer onder de magische grens van één procent en daalden tot 0,72 procent in 1994. De laatste tien jaar is de ontwikkelingshulp weer licht gegroeid tot 0,79 procent in 2003. Overigens behoort Nederland hiermee nog altijd tot de landen die relatief gezien de hoogste bijdrage aan de ontwikkelings samenwerking leveren.⁸

Een andere vorm van internationale solidariteit is het toelaten van asielzoekers en het toekennen van een vluchtelingenstatus. Een probleem bij de interpretatie van deze cijfers is natuurlijk wel dat het aantal toegelaten vluchtelingen niet alleen afhangt van de gastvrijheid van ons land, maar ook van de omvang van mensenrechtenschendingen en (burger)oorlogen elders op de wereld. Groei van het aantal asielzoekers kan dus zowel duiden op een toename van de solidariteit als op een verslechtering van de mensenrechtensituatie. In dit verband is het aantal toekenningen van de vluchtelingenstatus waarschijnlijk informatiever voor de mate van internationale solidariteit dan het aantal asielzoekers. Tussen 1985 en 1996 steeg het aantal ingewilligde asielverzoeken explosief, van 750 naar 23.590, oftewel van 5 naar 152 per 100.000 inwoners. Sindsdien is

dit aantal weer tot bijna een derde teruggedrongen, namelijk 8.820 vluchtelingstatussen in 2002, ofwel 55 per 100.000 inwoners.

De uiteenlopende vormen van verplichte eenzijdige solidariteit die hiervoor zijn beschreven, blijken een min of meer gelijk patroon te vertonen: eerst een periode met een forse toename, gevolgd door een periode van afname of – in een enkel geval – stabilisering. De omslag van groei naar krimp deed zich bij de bijstand en de AOW en ook bij de ontwikkelingshulp rond 1983 voor, bij de ziektekostenverzekeringen rond 1993 en bij de asielverlening rond 1996. Vóór het omslagpunt was er, soms decennialang, sprake van een forse stijging, daarna was er in de meeste gevallen sprake van een forse daling.

Verplichte tweezijdige solidariteit

Zoals hiervoor is opgemerkt worden de werknemersverzekeringen hier als een vorm van verplichte tweezijdige solidariteit beschouwd. De reden hiervoor is dat er in beginsel sprake is van evenredigheid (of equivalentie) tussen de premie die men betaalt en de hoogte van de uitkering die men ontvangt indien men arbeidsongeschikt of werkloos wordt. De aandacht beperkt zich hier tot de werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, omdat de ziektewetuitkeringen zijn geprivatiseerd en daardoor in de statistieken niet meer tot de wettelijke sociale verzekeringen worden gerekend. Bij de werknemersverzekeringen blijkt zich ongeveer hetzelfde patroon voor te doen als bij de bijstand: een sterke stijging van de uitgaven vanaf de Tweede Wereldoorlog (1,4 procent van het bbp) tot 1983 (9,7 procent), gevolgd door een niet minder sterke daling naar 3,1 procent van het bbp in 2003. Daarmee waren de uitgaven weer terug op het niveau van 1966! Deze scherpe daling van de uitgaven krijgt des te meer profiel als men weet dat het aandeel van de bevolking dat een ww- of WAO-uitkering ontvangt, in de periode 1983-2003 vrijwel

gelijk is gebleven, namelijk 8 procent. Anders gezegd, in verhouding tot het gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking is de gemiddelde werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkering met ongeveer tweederde gedaald!

De verplichte tweezijdige solidariteit, zo kan niet anders worden geconcludeerd, is na een sterke groei in de eerste vier decennia na de Tweede Wereldoorlog in de laatste twee decennia weer sterk verminderd.

Conclusie

Resumerend tekent zich het volgende beeld af van de ontwikkeling van het solidaire gedrag in Nederland. Bij de meeste vrijwillige vormen van solidariteit is er, sinds de jaren zeventig, sprake van een lichte groei of stabiliteit. Alleen voor de tweede helft van de jaren negentig zijn er aanwijzingen voor een beperkte afname van solidariteit in de vorm van donaties aan 'goede doelen', maar het is nog onduidelijk of hier van een trendbreuk sprake is.

Bij de verplichte vormen van solidariteit heeft zich echter wel een duidelijke trendbreuk voorgedaan. De meeste verplichte vormen van solidariteit – sociale verzekeringen, ontwikkelingshulp – lieten tot begin jaren tachtig een sterke groei zien, maar zijn daarna, soms fors, gedaald. Alleen bij de ziektekostenverzekeringen heeft de stijging zich tot begin jaren negentig doorgezet en was er daarna sprake van stabilisatie. Bij het verlenen van de vluchtelingenstatus deed de omslag van stijging naar daling zich pas in 1996 voor. De laatste tien à twintig jaar is er grosso modo dus sprake van een stabiele omvang van de vrijwillige solidariteit en een afname van de verplichte solidariteit.

De meeste hiervoor gepresenteerde gegevens hebben betrekking op eenzijdige solidariteit. Alleen de gegevens over particuliere verzekeringen en werknemersverzekeringen betreffen vormen van tweezijdige solidariteit. Dit maakt het lastig om vast te stellen of zich bij de eenzijdige solidariteit en bij de tweezijdige solidariteit een vergelijk-

bare ontwikkeling heeft voorgedaan. De cijfers voor vrijwillige solidariteit bieden enige aanwijzing dat solidariteit uit eigenbelang – de tweezijdige solidariteit van particuliere verzekeringen – aan gewicht heeft gewonnen in verhouding tot de ‘onbaatzuchtige’ eenzijdige solidariteit in de vorm van vrijwilligerswerk en donaties. Dit is in overeenstemming met een van de veronderstelde gevolgen van individualisering.

Bij de verplichte vormen van solidariteit zijn hiervoor geen aanwijzingen, aangezien de uitgaven voor de voornamelijk op tweezijdige solidariteit gebaseerde werknemersverzekeringen zeker niet minder zijn afgenomen dan die voor de op eenzijdige solidariteit gebaseerde bijstand, volksverzekeringen, ontwikkelingssamenwerking en asielverlening.

Een andere veronderstelling was dat individualisering zou leiden tot een verschuiving van de solidariteit van kleine naar grotere gemeenschappen, bijvoorbeeld van gezin en buurt naar de nationale staat of zelfs de wereldgemeenschap. Hiervoor bieden de cijfers echter geen ondersteuning. Bij de vrijwillige eenzijdige solidariteit is immers de tijdsbesteding aan zorg voor kinderen en aan vrijwilligerswerk toegenomen, terwijl de donaties aan ‘goede doelen’ zijn afgenomen. Aangezien het aannemelijk is dat vrijwilligerswerk zich – evenals de zorg voor kinderen – relatief vaak richt op lokale gemeenschappen, terwijl donaties eerder aan (boven)nationale doelen ten goede komen, duidt dit juist op een inperking van de reikwijdte van solidariteit. Hier staat overigens tegenover dat de groei van particuliere verzekeringen wel wijst op een versterking van de vrijwillige tweezijdige solidariteit op nationaal niveau. Bij de verplichte vormen van solidariteit kan worden geconstateerd dat zowel de solidariteit op nationaal niveau als de internationale solidariteit is verminderd. Aangezien er niet sprake is van een noemenswaardige verplichte solidariteit op lokaal niveau – het gros van de inkomsten van

gemeenten is immers afkomstig van het Rijk – kan hier niet worden gesproken over een vergroting of beperking van de reikwijdte van de solidariteit.

Kort samengevat: de vrijwillige eenzijdige solidariteit is betrekkelijk stabiel, de vrijwillige tweezijdige solidariteit groeit en de verplichte vormen van solidariteit nemen de laatste tien à twintig jaar fors af. Binnen de vrijwillige solidariteit wordt het relatieve belang van tweezijdige solidariteit groter. En bij de vrijwillige eenzijdige solidariteit verschuift het zwaartepunt enigszins naar lokale gemeenschappen.

Waarom leidt individualisering niet tot minder solidariteit?

De trends in solidair gedrag die ik heb geschetst, blijken slechts ten dele overeen te komen met de theoretische veronderstellingen ten aanzien van de gevolgen van individualisering. Er is geen sprake van een eenduidige afname van vrijwillige eenzijdige solidariteit, hoewel het relatieve gewicht van de tweezijdige solidariteit wel groter wordt. En er is, bij de vrijwillige solidariteit, eerder sprake van een verschuiving naar lokale dan naar (boven)nationale gemeenschappen. Hoe vallen deze uitkomsten te verklaren en wat zeggen zij over de in de toekomst te verwachten ontwikkelingen?

Allereerst kan men natuurlijk vraagtekens zetten bij de cijfers die ik heb gepresenteerd. Geven deze wel een goed beeld van de feitelijke ontwikkeling van de solidariteit in Nederland? Het valt niet te ontkennen dat het overzicht een enigszins willekeurig karakter heeft en dat er nogal wat verschijningsvormen van solidariteit buiten beschouwing zijn gebleven omdat daarover onvoldoende cijfers beschikbaar zijn. Met name over allerlei vormen van informele solidariteit, zoals hulp en ondersteuning in families

en vriendennetwerken, tussen collega's, enzovoorts, is weinig bekend. Het is denkbaar dat zich daar andere ontwikkelingen hebben voorgedaan dan bij de vormen die wel zijn besproken. Dit neemt echter niet weg dat ook bij de meeste van de hier beschreven vormen van solidair gedrag op theoretische gronden veranderingen onder invloed van de individualisering waren te verwachten.

Ik zal me daarom verder richten op enkele inhoudelijke verklaringen voor de gesignaleerde trends. Allereerst is het mogelijk dat de motieven voor solidair gedrag wel zijn veranderd, maar dat dit op geaggregeerd niveau niet tot uitdrukking komt in meer of minder solidair gedrag. Uit onderzoek naar de motieven voor deelname aan vrijwilligerswerk blijkt bijvoorbeeld dat mensen vroeger meer werden gedreven door het voorbeeld van hun ouders, door gevoelens van morele (religieuze) plicht of simpelweg doordat men gevraagd werd, terwijl vrijwilligerswerk tegenwoordig meer een eigen keuze is die wordt ingegeven door overwegingen van persoonlijke ontplooiing en een zinvolle tijdsbesteding.⁹ De motieven worden wellicht meer egocentrisch, maar dit hoeft niet minder solidair gedrag te betekenen. Het leidt er wel toe dat het vrijwillige solidaire gedrag minder stabiel en voorspelbaar wordt. Organisaties die zijn aangewezen op vrijwilligerswerk of op donaties moeten hierdoor meer inspanning verrichten om vrijwilligers en donateurs te werven en daarvoor ook andere overredingsmiddelen gebruiken dan in het verleden. Dit kan ook verklaren waarom sommige traditionele (verzuilde) organisaties als kerken, politieke partijen en vakbonden al jarenlang worden geconfronteerd met een stagnerende of dalende aanhang, terwijl andere organisaties (Wereld Natuur Fonds, Amnesty International, Plan Nederland e.d.) juist aan populariteit hebben gewonnen. Roozen signaleert in zijn bijdrage aan deze bundel een vergelijkbare ontwikkeling ten aanzien van het gedrag van consumenten. Slechts een klein deel lijkt zich te laten lei-

den door altruïstische motieven, maar als men een beroep doet op het eigenbelang kan men de consument soms tot meer solidair koopgedrag verleiden.

Een tweede verklaring is dat het generatie-effect zich nog niet of nauwelijks heeft gemanifesteerd. Ook hier is de deelname aan vrijwilligerswerk het beste onderzocht. Het vrijwilligerscorps blijkt in Nederland sterk te vergrijzen. Terwijl een kwart eeuw geleden de werkenden tussen pakweg 30 en 50 jaar de steunpilaar vormden voor het vrijwilligerswerk, zijn dat nu de vutters en gepensioneerden tussen pakweg 55 en 70 jaar.¹⁰ Met andere woorden, het vrijwilligerswerk rust in belangrijke mate op dezelfde groep als een kwart eeuw geleden. Het is dan ook voor een groot deel aan deze groep te danken dat de deelname aan vrijwilligerswerk op peil is gebleven. Maar als deze groep de komende decennia geleidelijk van het toneel verdwijnt, is er wel degelijk een reëel gevaar dat het aantal vrijwilligers gaat teruglopen. Overigens staat hier tegenover dat de jongere generatie (de huidige dertigers en veertigers) juist actiever is dan de voorgaande in de zorg voor kinderen – en dit geldt niet alleen voor mannen maar ook voor vrouwen. Misschien verklaart dit ten dele waarom zij minder actief zijn in het vrijwilligerswerk. Het is voorsnog een open vraag of zij, als de kinderen te zijner tijd het huis verlaten, zich alsnog op het vrijwilligerswerk zullen storten.

Een derde verklaring voor het op peil blijven van de solidariteit is, dat diverse vormen van solidariteit positief samenhangen met het opleidingsniveau. Hoger opgeleiden zijn bijvoorbeeld actiever in het vrijwilligerswerk. Het is overigens niet geheel duidelijk waarom dit zo is.¹¹ Het kan zijn dat hoog opgeleiden zich meer bewust zijn van de lotsverbondenheid van mensen en een ruimere horizon hebben. Het kan ook zijn dat zij een uitgebreider sociaal netwerk hebben en daardoor eerder in een situatie komen waarin een beroep wordt gedaan op hun solidariteit. En het kan

zijn dat zij vaker worden gevraagd omdat hun bijdrage (bijv. aan bestuurswerk) meer wordt gewaardeerd dan die van lager opgeleiden.

Hoe dit ook zij, de positieve relatie tussen opleidingsniveau en solidariteit kan sommige van de negatieve effecten van individualisering op solidariteit compenseren doordat het opleidingsniveau van de bevolking gestaag stijgt. Investeren in het onderwijs is dus niet alleen uit economisch oogpunt verstandig, maar ook uit het oogpunt van handhaving van de maatschappelijke solidariteit.

Tot besluit: perspectieven voor de toekomst

Ondanks vele geluiden die het tegendeel suggereren, zijn er nauwelijks concrete aanwijzingen dat de solidariteit in ons land afneemt – met als belangrijke uitzondering de solidariteit die de overheid organiseert in de vorm van verplichte inkomensoverdrachten. Individualisering heeft blijkbaar niet de negatieve gevolgen voor (de bereidheid tot) solidariteit die er vaak van worden verwacht.

Dit betekent echter niet dat we er gerust op kunnen zijn dat de solidariteit in de toekomst ‘vanzelf’ stand zal houden. Er zijn in ieder geval drie ontwikkelingen die het komende decennium een serieuze bedreiging zouden kunnen vormen voor de solidariteit.

Allereerst is er de komende wisseling van de wacht van de ‘oorlogsgeneratie’ (geboren tussen 1930 en 1945) door de ‘babyboomers’ (geboren tussen 1946 en 1960). Zoals opgemerkt vormt de oudere generatie al enkele decennia lang de steunpilaar voor het vrijwilligerswerk in Nederland. Toen de mannen in deze generatie nog werkten, vervulden zij zelf allerlei maatschappelijke functies (bijvoorbeeld in het bestuur van maatschappelijke organisaties), terwijl hun vrouwen vaak actief waren in het vrijwilligerswerk. Nu zij voor het merendeel met pensioen zijn, nemen zij nog steeds

een groot deel van het vrijwilligerswerk voor hun rekening, waaronder onder meer mantelzorg voor hulpbehoevende familieleden. De babyboomers en de daaropvolgende generaties zijn tot nu toe veel minder actief in het vrijwilligerswerk, al kan dit ten dele komen doordat zij het, naast hun carrière, te druk hebben (gehad) met de zorg voor hun kinderen. Het is echter onzeker of zij op latere leeftijd als nog actief zullen worden in het vrijwilligerswerk en de rol van de voorgaande generatie, die geleidelijk uitsterft, zal overnemen. Als dit niet het geval is, dreigt de komende tien jaar het aanbod van vrijwilligers fors terug te lopen.

In de tweede plaats zijn, zoals opgemerkt, de motieven voor solidair gedrag geleidelijk veranderd. Solidair gedrag, of het nu gaat om vrijwilligerswerk of om donaties in geld of natura, is steeds minder een vanzelfsprekendheid, iets wat men met de paplepel krijgt ingegoten en doet “omdat het nu eenmaal zo hoort”. De hedendaagse vrijwilliger en donateur worden door meer egocentrische motieven gedreven, zoals plezier, zelfontplooiing en status. Op zichzelf is daar niets mis mee, zo heb ik in het begin van dit hoofdstuk betoogd, maar het betekent wel dat het voor maatschappelijke organisaties minder vanzelfsprekend wordt dat zij op een vrijwillige bijdrage kunnen rekenen. Zij zullen meer moeite moeten doen om vrijwilligers en donateurs te werven door in te spelen op hun meer ‘individualistische’ motieven. Organisaties die daarin onvoldoende slagen zullen hun maatschappelijke positie op den duur niet kunnen handhaven. Vooral traditionele, verzuilde organisaties als kerken, politieke partijen en vakbonden worden hiermee geconfronteerd.

De eerste twee bedreigingen betroffen vrijwillige vormen van (voornamelijk eenzijdige) solidariteit. De druk op deze vormen van solidariteit zou extra groot kunnen worden, doordat de overheid al tien à twintig jaar lang de verplichte vormen van solidariteit probeert terug te dringen.

Gezien de recente discussie over de houdbaarheid van de verzorgingsstaat lijkt hieraan voorlopig nog geen einde te komen. Een afname van de collectieve verplichte solidariteit kan ertoe leiden dat een groter beroep wordt gedaan op de vrijwillige solidariteit. Enerzijds zijn hiervan al tekenen zichtbaar in de stijgende uitgaven voor particuliere verzekeringen. Hoewel de achtergronden hiervan nader zouden moeten worden onderzocht, is het niet onwaarschijnlijk dat deze ontwikkeling samenhangt met de verminderde bescherming die de wettelijke sociale verzekeringen bieden. Anderzijds zijn er geen aanwijzingen voor een eenduidige toename van de vrijwillige eenzijdige solidariteit. Deze lijkt, zoals eerder aangegeven, min of meer stabiel. Dit betekent dat de afname van de collectieve inkomensbescherming via de bijstand en de volksverzekeringen voornamelijk niet wordt gecompenseerd door een toename van vrijwillige inkomensoverdrachten. Hierbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat er geen cijfers zijn over informele inkomensoverdrachten tussen familieleden en bekenden.¹² Het lijkt echter niet waarschijnlijk dat deze zo sterk zijn toegenomen dat zij de vermindering van de overheidsuitgaven op dit terrein compenseren. Het risico bestaat hierdoor dat er, terwijl de midden- en hogere inkomensgroepen er redelijk in slagen de afnemende collectieve bescherming te compenseren via particuliere verzekeringen, aan de onderkant van de samenleving steeds meer gaten vallen. Hoewel het riskant is een direct verband te leggen, is het niettemin tekenend hoezeer – in ieder geval in de grote steden – zwervers en daklozen, die bedelen of in afvalbakken naar eten zoeken, het afgelopen decennium tot het ‘gewone’ straatbeeld zijn gaan behoren. In ieder geval is duidelijk dat voor deze groepen de vrijwillige solidariteit, zoals die bijvoorbeeld door het Leger des Heils in praktijk wordt gebracht, onvoldoende soelaas biedt voor een terugtrekkende overheid. Dit belooft helaas weinig goeds voor de ontwikkeling die ons het komende decennium te wachten staat.

Willen we de solidariteit in de samenleving daadwerkelijk in stand houden, dan volstaat het niet dat de overheid terugtreedt om meer ruimte te creëren voor de eigen verantwoordelijkheid van de burgers. Juist om de bereidheid van de burgers om bij te dragen aan de solidariteit te vergroten, is het belangrijk dat ook de overheid daarin haar verantwoordelijkheid blijft nemen. Enerzijds zal de overheid ervoor moeten waken dat juist de zwakste groepen in de samenleving tussen de wal en het schip vallen. Anderzijds hebben burgers die op vrijwillige basis solidariteit betuigen, vaak behoefte aan een steuntje in de rug door de overheid. Zo is het voor mantelzorgers, die zorg verlenen aan hulpbehoevende familieleden en naasten, van groot belang dat zij zich geruggesteund weten door professionele thuiszorg. Wie zich in zijn vrije tijd inzet voor een vereniging of maatschappelijke organisatie, wordt niet gemotiveerd als de overheid dit beloont door de subsidie voor die organisatie te verminderen. En voor wie geld wil schenken aan een goed doel kan het een belangrijke prikkel zijn als de overheid toezegt het bedrag te verdubbelen. Vrijwillige, spontane solidariteit en afgedwongen georganiseerde solidariteit zijn derhalve geen substituten maar in hoge mate complementair aan elkaar. Geen solidaire samenleving zonder een solidaire overheid.

NOTEN

- 1 J. Peters en P. Scheepers, 'Individualisering in Nederland: sociaal-historische context en theoretische interpretaties', in: A. Felling, J. Peters en P. Scheepers (red.), *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses* (Assen 2000), p. 9-47.
- 2 Tenzij anders vermeld zijn de gegevens in deze paragraaf ontleend aan Statline, de statistische databank van het Centraal Bureau voor de Statistiek (<http://statline.cbs.nl>).

- 3 De resultaten van het TBO zijn te vinden op www.tijdsbesteding.nl.
- 4 Zie het overzicht bij P. Dekker, J. de Hart, P. de Beer m.m.v. C. Hubers, *De moraal in de publieke opinie. Een verkenning van 'normen en waarden' in bevolkingsenquêtes*, Den Haag 2004.
- 5 Zoals verzameld door het Centraal Bureau Fondsenwerving, www.cbfcijfers.nl, zie ook Dekker et al., *De moraal*.
- 6 Er doet zich hierbij onder meer een probleem voor doordat de AOW-uitkering tot 1984 aan de kostwinner werd uitgekeerd en vanaf dat jaar aan beide leden van een paar, waardoor de gemiddelde uitkering fors is gedaald, hoewel de aanspraken op zichzelf niet veranderden.
- 7 Door een breuk in de cijferreeksen is de exacte ontwikkeling moeilijk vast te stellen. Tussen 1993 en 1995 daalden de uitgaven van 6,6 naar 6,1 procent en op basis van de nieuwe reeks stegen zij weer van 5,0 procent in 1996 naar 5,7 procent in 2003.
- 8 OECD, *Reference DAC Statistical Tables*, te raadplegen op www.oecd.org.
- 9 Vgl. R. Bekkers, *Giving and volunteering in the Netherlands: sociological and psychological perspectives*, Utrecht 2004.
- 10 Vgl. W.P. Knulst en K. van Eijck, 'Old soldiers never die. Op zoek naar een verklaring voor de disproportionele vergrijzing van het vrijwilligerscorps in Nederland 1985-2000', in: *Mens en Maatschappij*, 78(2003), p. 158-178.
- 11 Vgl. M. Gesthuizen, *The life-course of the low-educated in the Netherlands: social and economic risks*, Nijmegen 2004.
- 12 Het enige cijfer dat hierin enig inzicht biedt betreft de betaling van alimentatie aan de ex-partner. Het bedrag dat hieraan wordt uitgegeven steeg van 0,09 procent van het bbp in 1990 naar 0,13 in 1993, maar is daarna weer licht gedaald, naar 0,11 procent in 2000. In ieder geval valt deze stijging van de alimentatiebetalingen met 0,02 procentpunt in het niet bij de daling van de uitgaven voor bijstandsuitkeringen met 0,7 procentpunt in dezelfde periode.